

Les epidèmies al llarg de la Història: lliçons i reptes de futur (la pesta com a exemple)

JOSEP MARIA SALRACH¹

Departament d'Humanitats de la Universitat Pompeu Fabra

Segons l'autor d'una crònica de Sicília dels anys 1336-1361, conegut amb el nom de Michele da Piazza, la pesta va arribar l'octubre de 1347 al port de Messina en galeres genoveses que venien de Caffa (actual Feodòsia, Crimea). La crònica explica la brutalitat de l'atac i la rapidesa del contagi: era una malaltia mortal que es transmetia, diu, per infecció entre les persones en parlar, en raó d'una corrupció de l'alè dels malalts, i també pel contacte i la proximitat amb les coses dels malalts. Identificats els genovesos com a culpables, van ser perseguits i expulsats, mentre el temor transformava la conducta dels homes. Da Piazza descriu un quadre dantesco: a les llars on entrava el mal els lligams familiars es trencaven i s'abandonava els malalts, altrament la família es contagiava i tots morien. Sacerdots, jutges i notaris refusaven assistir als empestats. Els cadàvers eren abandonats i la gent, aterrida, deixava les cases per fugir de la ciutat emmurallada on pensaven que el mal restava empresonat, i anaven al camp a la recerca d'aire pur, i a altres ciutats, estenent la malaltia. Els enterraments només feien la feina, que els pares i fills dels difunts no feien, si se'ls pagava molt. Michele da Piazza sembla un testimoni fidel i precís (Da Piazza, 1980: 27-28).

El ventall de reaccions es pot completar amb altres fonts relatives a la pesta el 1348. Guy de Chauillac, metge de la cort papal d'Avinyó, està tan impressionat per la rapidesa del contagi que creu fins i tot que arriba per la mirada. El pànic s'apodera de la ciutat: els metges no visiten els malalts, i, si ho fan, de res serveix; ningú acompanya els que moren; els morts són abandonats a les portes de les cases, o se'ls tira per la finestra, i els cadàvers passen dies insepults perquè els enterraments han estat els primers de caure. Acaba de forma lapidària: la caritat ha desaparegut (De Chauillac, 1585: 104). Agnolo di Tura, cronista de Siena, a la

1. A/e: josep.salrach@upf.edu.

Toscana, coincideix amb la idea que «la malaltia ataca per l'alè i la vista». Com De Piazza, dona testimoni de l'abandonament de malalts pels seus familiars, però no oblida afegir que, a manca d'enterraments, les famílies porten al fossar els seus difunts, sense sacerdots, ni oficis divins ni so de campanes, llançant-los a grans pous i rases. I conclou: «Jo, Agnolo di Tura, he enterrat els meus cinc fills amb les meves pròpies mans» (Di Tura, 1729: 122-123). Quant al fet de fugir espordits, com van fer els de Messina, devia ser un impuls no fàcil de seguir, si es té present que l'epidèmia es va estendre molt de pressa per tot Europa. Tanmateix, a la Corona d'Aragó, el rei Pere III dona testimoni en la seva crònica de la cursa emesa per ell i la cort per escapar de la pesta, sense poder evitar, però, la mort de la reina (Pere el Cerimoniós, 1984: IV, 44, 45, 51, 52).

Com és de suposar, la pesta va commocionar la societat i va accentuar l'angoixa per la proximitat de la mort i la inquietud pel més enllà. Podríem dir que hi hagué, en conseqüència, un defalliment de les actituds racionals, un pessimisme generalitzat i una exacerbació del sentiment religiós i de culpa, amb fenòmens com el flagel·lants, les peregrinacions penitencials, l'assistència massiva a prediccions de molta durada, el culte al macabre, les danses de la mort, etc.

El 1348 i després, durant els rebrots successius fins al segle XVIII, la gent es va preguntar angoixada per la naturalesa del mal i la forma de combatre'l. Hi hagué respostes. N'escollim dues d'escrites en llengua catalana en moments diferents: la de Jacme d'Agramont, metge i professor de l'Estudi de Lleida, que va escriure el *Regiment de preservació de pestilència*, i la de Quinto Tiberio Angelerio, metge napolità que, exercint a l'Alguer, va donar *Instruccions* sobre com procedir.

Agramont va escriure el seu tractat a petició dels paers l'abril de 1348, quan l'epidèmia, de la qual moriria poc després, ja s'estenia per terres occitanes i el Rosselló. No en tenia un coneixement empíric, i desconeixia la varietat específica del mal epidèmic que amenaçava la ciutat. Es va veure obligat, doncs, a parlar-ne de manera genèrica, aplicant els coneixements que els tractats mèdics li fornien sobre les malalties epidèmiques, i va fer algunes recomanacions. Agramont considerava que la causa radicava en l'aire i que el canvi de l'aire, quan es corrompia (putrefacció), era en si mateix la pestilència. La pestilència no era, doncs, una malaltia sinó la causa de malalties epidèmiques o pestilencials. La corrupció de l'aire es produïa quan s'hi barrejaven vapors dolents per causes diverses: divines, astrals i terrestres, entre les quals els vents i les emanacions de cadàvers en putrefacció. L'aire corromput, pestilencial, afectava la cadena alimentària bàsica (plantes i animals) de què es nodrien els humans, enverinant-los. La propagació del mal es produïa per diferents camins: pel consum d'aliments procedents de regions pestilencials, pel contacte amb persones afectades de malaltia pestilencial i per efecte de l'aire corromput. En aquest cas, l'aire entrava al cos per les vies respiratòries i cutànies, arribava al cor, on la sang es podria, i, per contacte i a

través de les artèries, s'estenia per tot el cos, portant la putrefacció als membres i causant la mort. També, en podrir-se la sang al cor, hi podia generar *apostemes* o tumors que afloraven a l'exterior en forma de bubons a les aixelles i a l'entrecreix, o bé crear un bombolleig que causava verola (pigota) o xarampió, o bé engendrar cucs. Agramont ho considerava, en conjunt, *males malauties fort perilloses e mortals*. A partir d'aquests coneixements, propis de la medicina de tradició galenista, formula una sèrie de recomanacions destinades a mantenir l'aire net i desproveït de males olors: en concret, evitar que dins la ciutat es llancin animals morts i vísceres, que hi hagi femers, que es tirin deixalles i que se sacrificuin animals. També recomana equilibrar la temperatura ambient evitant els excessos de fred i calor. I, segons quina sigui la causa de la putrefacció de l'aire, aconsella pujar a zones altes de muntanya o la cosa contrària. En qualsevol cas, considera molt convenient recórrer al foc per purificar l'aire. En el pensament d'Agramont i els metges del seu temps, el cos i l'ànima estan íntimament relacionats; per tant, cal posar-se en pau amb Déu per afrontar la mort del cos i minorar la por que encongeix l'ànima. Conservar l'esperança de superar la malaltia també augmenta les possibilitats de guarició. Cal també combatre els cucs que provoquen *febres e morts soptanes*, per això recomana la ingesta d'una composició medicinal de caràcter purgatiu (la *gerapigra Galieni*) i l'aplicació d'un unguent al ventre (Agramont, 1998: 53-66. García Ballester, Arrizabalaga, 1998: 24-31).

Arribada a Messina la tardor de 1347, la pesta va seguir una ràpida progressió fins a infectar tot Europa occidental i central en tres anys. La primera onada es pot donar per acabada el 1351. Després hi hagué rebrotos durant la baixa edat mitjana i l'edat moderna, fins a mitjan segle XVIII. Quinto Tiberio Angelero (1532-1617), que havia fet l'experiència de combatre la pesta a Messina (Sicília), es traslladà el 1581 a l'Alguer, on hi hauria una epidèmia de pesta el 1582-1583. Amb l'experiència adquirida, Angelero va proposar, per fer-hi front, un conjunt de cinquanta-set mesures (*Instruccions*) que, malgrat la resistència local, es van implantar per voluntat del virrei Miquel de Montcada. En fem un resum interpretatiu, agrupant-les en sis blocs:

1. De bon principi, els jurats de la ciutat han d'elegir uns morbers que, en estreta col·laboració amb els metges, s'encarreguin d'adoptar i aplicar les mesures necessàries. S'ha de construir fora ciutat un tancat o llatzeret per confinar els malalts, i tancar l'hospital, considerat un lloc de contagi, confinant-hi així mateix els malalts i el personal. Cal també contractar enterramorts, preferentment persones vingudes de fora que hagin patit i superat la malaltia, i obrir un cementiri nou fora de la ciutat i allunyat dels llocs de culte. Els enterramorts hauran de fer vida confinada i només sortir quan se'ls demani.

2. Com a mesures de prevenció, Angelero recomana prudència en l'alimentació (no consumir freixures i altres menuts, i animals morts de malaltia); guardar bé

la roba que no sigui imprescindible, i només usar-ne la necessària; rentar bé la roba i passar-la per la calor de forns construïts a l'efecte; cremar la usada que no sigui de qualitat i necessària; matar gossos i gats en campanyes setmanals; depurar les aigües dels pous i el vi de les botes amb sacs de bolarmeni (una argila ferruginosa vermellosa); fer molts focs per netejar l'aire; no canviar de residència; prohibir les reunions, els balls i els jocs; evitar el contacte interpersonal durant la missa, i confinar a casa els pobres, els sense feina i els que no hagin de sortir forçosament a treballar. Només una persona de cada llar podrà sortir, i en fer-ho haurà de portar una canya de sis pams per mesurar la distància que haurà de guardar amb les persones que trobi i en fer cua a les botigues. I que la gent de fora no entri a la ciutat sense acreditar que està bé de salut, sigui rentada la seva roba i faci una quarantena.

3. Per combatre el mal que s'estén, Angelario dona moltes instruccions: avisar de l'existència de malalts; identificar les cases dels infectats amb un senyal; impedir la visita de particulars als malalts; confinar els malalts a casa o portar-los al tancat, segons decisió dels metges; evitar que surtin de casa els familiars que conviuen amb malalts, per la qual cosa guardes a les ordres dels morbers els proveiran d'allò necessari; perfumar l'aire de les cambres dels malalts amb bons focs; vigilar que els que es guareixin no parlin amb ningú fins passada la quarantena, i construir confessionaris especials amb vidres a les finestretes i amb baiards perquè els confessors puguin ser portats a la capçalera dels malalts i administrar-los la confessió sense contagiar-se.

4. Quant als metges, han de fer visites domiciliàries als malalts periòdicament acompanyats dels cirurgians, i decidir sobre el trasllat dels empestats al tancat on seran portats amb el llit i la roba, que haurà de ser ben rentada i passada pel forn. Els metges estaran obligats a atendre tothom, també els pobres que no els puguin pagar. Les autoritats s'encarregaran, en aquests casos, de pagar els metges i proporcionar als malalts les medecines. Els metges atendran també els confinats al tancat i a l'hospital amb l'ajut dels cirurgians encarregats d'obrir i cauteritzar amb foc els àntraxs o bubons, si així ho manen els metges.

5. Finalment, cap difunt serà enterrat sense reconeixement mèdic. Si el traspàs es produeix al domicili, un cop hagi passat el metge, els familiars dipositaran el difunt a la porta de la casa, on el recolliran els enterramorts, que el portaran al cementiri. Pel camí es farà sonar una campaneta per tal que les portes i les finestres de les cases restin tancades. I, arribats al cementiri, el difunt serà enterrat en una fossa ben fonda, cobert d'una gruixuda capa de calç i terra. Entre el traspàs i l'enterrament no han de passar més de sis hores.

6. L'epidèmia no es donarà per acabada fins que jurats, metges i morbers hagin fet una visita d'inspecció casa per casa i hagin constatat que no hi ha malalts i que s'han pres les adequades mesures de sanejament: rentada i aireig de la roba durant deu dies, crema de llenya a les habitacions per purificar l'aire, obertura de

finestres per renovar-lo, ruixades de vinagre i pintura de parets amb calç. Llavors també es podrà clausurar el tancat després de sanejar-lo (Angelerio, 1588, 2021; Pino Campos, 2012. Bianucci i altres, 2013).

Els textos d'Agramont i Angelerio són molt diferents. Teòric i professoral el primer i pragmàtic el segon. Escrit el d'Angelerio més de dos-cents després, amb experiència acumulada, és un text que sembla proper.

Aquells metges, que no tenien lents binoculars ni microscopis i desconeixien la microbiologia, no sabien qui atacava els seus pacients, però, a força d'observar, creien identificar els camins del mal i proposaven estratègies per barrar-li el pas. Per força, ells i els seus pacients s'havien de sentir febles. Pensaven que Déu els castigava o que la natura, per accident o pel seu mal comportament, es corrompia i els feia mal. Calia, doncs, demanar perdó, esmenar errors i retornar a l'equilibri de les coses. Parlem de la putrefacció de l'aire, els excrements acumulats a ciutat, la carronya a cel obert i la brutícia; i també, és clar, de la fam i la pobresa. Encara que Déu en la Creació havia posat tots els éssers vius al servei de l'home, els homes se sentien indefensos, desorientats i malavinguts amb la natura que els feia mal. Això quan, buscant culpables, no acusaven bruixes i jueus de confabular-se amb el diable per portar-los la pestilència. Malavinguts, doncs, amb els altres i amb ells mateixos, quan abandonaven els seus a la desgràcia i no donaven sepultura als morts. La caritat s'evania, es lamentava Chauillac.

Certament, més de quatre-cents anys després les coses han canviat, però no tant. Tenim una microbiologia, una farmacologia i uns metges extraordinaris, però de por, n'hem passat, i encara en passem, i mentre no hi ha hagut vacunes ens hem sentit i, de fet, encara ens sentim febles. I, si bé ho mirem, tret de les atencions hospitalàries, amb els medicaments i les vacunes que els professionals ens administren (i que són fonamentals per evitar la catàstrofe), per frenar la COVID-19 i minorar el contagi, hem hagut d'adoptar i adoptem mesures de confinament i altres no gaire diferents de les que els metges de fa cents d'anys recomanaven. De la seva experiència i la nostra acumulades n'hauria de sortir un nou pacte amb la natura i amb nosaltres mateixos que sanés les ferides del divorci, la «putrefacció» que deia Agramont, i ens evités el desastre que la COVID-19 ens està anunciant. Un pacte que, aprenent de les lliçons del passat, ens fes més solidaris i respectuosos amb els de la nostra espècie i amb la natura de la qual formem part.

BIBLIOGRAFIA

ANGELERIO, Quinto Tiberio (1588). *Quincti Tyberii Angelerii Ectypa Pestilentis status Algheriae Sardiniae ad illum. D. D. Michaellem a Moncada Regni Proregem... Calari Typis haeredem Reverendissimi quòndam D. D. Nicolai*

- Canelles, Episcopi Bosanensis. Excudebat Franciscus Guarberius, 1588* (en les p. 93-109, com a apèndix, les cinquanta-set instruccions de l'autor en català per als jurats de l'Alguer).
- ANGELERIO, Quinto Tiberio (2021). *Instruccions per combatre epidèmies avui fa cinc segles*. Edició i introducció de Martí Crespo. Alella: Vibop Edicions.
- BIANUCCI, Rafaella; BENEDICTOW, Ole J.; FORNACIARI, Gino; GIUFFRA, Valentina (2013), «Quinto Tiberio Angelerio i noves mesures per controlar la pesta a l'Alguer (Sardenya) del segle XVI, Sardenya». *Malalties infeccioses emergents*, vol. 19, núm. 9, p. 1478-1483 (consultat el 17 d'abril de 2021).
- D'AGRAMONT, Jacme (1998). *Regiment de preservació de pestilència (Lleida, 1348)*. Edició de Joan Veny. Estudis introductoris i Glossari de Jon Arrizabalaga, Luis García Ballester i Joan Veny. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- DE CHAULLIAC, Guy (1585). *Chirurgia Magna*. Lió.
- DE PIAZZA, Michele (1980). *Cronaca (1336-1361)*. Edició a cura d'Antonino Giuffrida. Palerm: Ilpalma.
- DI TURA, Agnolo (1729). *Cronica Sanese di Andrea Dei continuata da Agnolo di Tura*. Editada per Uberto Benvoglianti dins de *Rerum Italicarum Scriptores*, XV. Milà, col. 11-128.
- GARCIA BALLESTER, Luis; ARRIZABALAGA, Jon (1998). «El Regiment de Jacme d'Agramont y el Estudi de Medicina de Lleida», dins de D'AGRAMONT, Jacme (1998). *Regiment de preservació...*
- PERE EL CERIMONIÓS (1984). *Crònica*. Edició a cura de Ferran Soldevila. Barcelona: Edicions 62; Edicions Orbis.
- PINO CAMPOS, Luis Miguel (2012). «La edición perdida de Quinto Tiberio Angelerio». *Fortvnatae*, 23, p. 113-133 (article penjat a internet).